

TÜRKÇEDE TÜRETKENLİK VE TÜRETKENLİĞİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Mevlüt ERDEM*

Özet: Biçimbilgisi araştırmacılarının önemli çalışma alanlarından biri gramatikal işlevleri inceleyen çekim morfolojisidir diğeri ise yeni kelime yapım yollarıyla uğraşan türetim morfolojisidir. Artzamanlı ve eşzamanlı geleneksel araştırmalarda türetim eklerinin özellikleri, işlevleri sıkıca çalışılmış ve bu eklerin türetkenlikleri genel hatlarıyla anlatılmıştır. Tanımlanması ve ölçülmesi zor olan biçimbilgisel türetkenlik; saydamlık, kullanışlılık ve tabanın kullanım sıklığı gibi kavramlarla doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda türetim eklerinin kök ve gövdelere eklenmesi sesbilgisel, biçimbilgisel, anlamsal vb. birçok sınırlılıkla gerçekleşir. Bu sınırlılıklara bağlı olarak gerçekleşen biçimbilgisel türetkenlik işlemini çeşitli yöntemlerle ölçmek de mümkündür. Türetkenliği ölçmenin ilk yolu belli bir ekle türetilmiş kelimeleri saymaktır. Tarihi veriler için uygun olan bu yöntem bir dilin mevcut türetkenliğini ölçme konusunda yetersiz kalır. Türetkenliği ölçme işlemine bir ekle türetilmiş bir kerelik türetimleri (hapaxes) katmak türetkenliği anlamada yeni bakış açıları sunar.

Anahtar Sözcükler: zihinsel sözlük, morfolojik türetkenlik, türetkenlikte sınırlılıklar, türetkenliği ölçme yöntemleri

Productivity in Turkish and Methods for Measuring Productivity

Abstract: One of the study fields of morphology is Inflectional Morphology which covers the grammatical functions of the suffixes. Derivational Morphology, on the other hand, deals with word-formation rules of the language. Traditional Synchronic and diachronic studies examine the properties, etymologies and functions of the derivational suffixes and their productivity are described with basic terms. The morphological productivity which is difficult to define and measure is directly related with the notion of the transparency, usefulness and frequency of the base. Moreover, there are some phonological, morphological, syntactic, and semantic constraints of productivity. It is possible to measure the process of morphological productivity with different proposed methods. The first way to measure productivity is to count the number of different words generated with the suffix in question. This method suitable to measure historical productivity is not sufficient for the present time productivity of the language. There are other methods in linguistics literature which include "hapax

* Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi. E-posta: mevluterdem@hacettepe.edu.tr

legomena” which are the words that occur only once in a given corpus. The method including “hapaxes” offers new perspectives on morphological productivity.

Keywords: *morphological productivity, productivity constraints, measurements of morphological productivity*

1. Giriş

Dillerin önemli kelime yapım yollarından biri olan türetim, biçimbilgisi araştırmacılarının önemli çalışma alanlarından biri olmuştur. Hem artzamanlı hem de eşzamanlı çalışmalarda eklerin özellikleri, işlevleri araştırılmış ve zaman zaman yeni keşfedilen, sözlüklere girmemiş türetimler birçok artzamanlı araştırmanın konusu olmuş ve yeni biçimlerin neden dönem sözlüklerine girmemiş olabileceği yeterince tartışılmadan genellikle ilgili döneme bir katkı olarak önerilmiştir. Halbuki yeni bulunan biçimlerin ister artzamanlı olsun ister eşzamanlı, bir kere rastlansa bile bunların türetimleri biçimbilimsel türetkenlik açısından açıklanabilir niteliktedir. Yani ekin işleklik derecesi onun ne kadar türetim yapabileceğini gösterir ve neden sözlüklerde yer bulamayabileceğini açıklar. Bu yazıda ilk önce Türkçedeki işleklik kavramı ele alınacak, sonra işlekliği etkileyen nedenler üzerinde durulacak, daha sonra türetkenliğin sınırlılıkları Türkçe örneklerle tartışılacaktır. En sonunda ise türetkenliği ölçme yöntemleri incelenecektir.

2. Türkçede Türetkenlik

Geleneksel çalışmalarda türetimle ilgili en sık kullanılan terimler birbirine benzer. Türetim işleminin yaygınlığı anlatılırken sık sık *en işlek olan, çok işlek, oldukça işlek, işlekliği yüksek, işlek, işlekliği tam, işlek bir durumda, işlekliğini kaybetmemiş, işlek olan/ olmayan/ değil, az işlek, çok az işlek* vb. anlatımlar kullanılır (Banguoğlu 2004; Ediskun 1996; Ergin 1985; Zülfikar 1991). Yukarıda kullanılan ifadelerden de anlaşılacağı gibi eklerin dildeki türetim işlemleri anlatılırken aynı terim birçok farklı ek için kullanılabilir. Örneğin, *-lXk, -CX, -lX, -sXz, -(X)ncl, -Ar, -z* gibi isimden isim türeten ekler işlekliği tam, işlek, eskiden beri işlek vb. açıklamalarla verilir. Yine *-n-, -l-, -r-, -ş-* gibi bazı fiilden fiil türeten ekler de işlek ekler olarak nitelenmiştir. Fakat ilk bakışta bile bu eklerin aynı oranlarda işlek olmadığı söylenebilir. *-lXk* ekiyle *-CX* eki karşılaştırıldığında ikisi arasında belirgin bir türetim farkının olduğu açıktır. *-lXk* eki isim ve sıfatlara kolayca eklenerek farklı anlamlarda türetimler yapan ve eskiden beri kullanılan işlek bir ektir: *kitaplık, odunluk, beyazlık, tembellik* vb. *-CX* ekinin ise belirgin oranda *-lXk* ekinden daha az işlekliğe sahip olduğu söylenebilir. İlgili ek *oduncu, kitapçı, kömürcü, savaşçı* gibi adlara rahatlıkla gelebilirken **siyahçı, *tembelci, *zekici, *ikici* vb. sıfat ve sayı adlarına gelememektedir. Böyle bir karşılaştırma – *lXk* ekiyle – *CX* eki arasındaki türetim potansiyeli farkını ortaya koyar.

Benzer bir karşılaştırmayı yukarıda saydığımız fiilden fiil yapan eklere de uygulayabiliriz. Örneğin *-n-* fiilden fiil yapma eki (dönüşlü ve edilgen anlamlı fiiller yapar) ünlüyle biten (*söylen-, yen-, den-, uzan-, uyun-*) ve *-l* ünsüzü ile sonlanan fiillere (*çalın-, alın-, bul-un-, salın-*) zorunlu eklenir, bu fiillere *-l-* eki eklenemez.

Bu yüzden **söyle-*, **çalıl-*, **gülül-* vb. fiil biçimleri günümüz Türkçesinde (hatta tarihi dönemler için bile) yanlıştır. Dönüşlülük anlamı içeren fiil biçimleri fiilin anlamıyla yakından ilgili olduğu için *-n-* eki her geçişsiz fiile de getirilemez ve bu yüzden **koşun-*, **durun-* gibi biçimler oluşturulamaz. Aynı gruptan *-r-* ekinin fiillere eklenebilme şartları incelendiğinde bu ekin *-n-* eki kadar işlek olmadığı görülür. Gramer kitaplarında *-r-*'nin oluşum şartlarına bakıldığında bazı genel ifadeler görülür. Bu ekin ünlü ile biten kelimelere eklenemediği ve özellikle *ç*, *ş*, ve *t* ünsüzleri ile sonlanan kelimelere eklenebileceği belirtilir: *göçür-*, *geçir-*, *uçur-*, *içir-* *kaçır-*, *düşür-*, *şasır-*, *taşır-*, *pişir-*, *şişir-*, *aşır-*, *yatur-*, *bitir-*, *batır-*. Bu tür bir genellenimin bile birçok istisnası vardır. Örneğin *ç*, *ş*, *t* ile sonlanan şu fiiller Türkçe konuşuru için kabul edilebilir değildir: **biçir-*, **saçır-*, **seçir-*, **koşur-*, **deşir-*, **tutur-*, **tatur-*, **katur-*. *ğ*, *p*, ve *y* ünsüzleriyle sonlanan birkaç örneğin de istisnaları yukarıdaki örnekler gibi oldukça fazladır: *doğur-*, *değir-*, **boğur-*, **sığır-*, *köpür-*, **sapır-*, **kopur-*, *doyur-*, *duyur-*, **koyur-*, **soyur-*, **yayır-*.

Bazı durumlarda da sınırlı çevrede olsa da bir ekin, örneğin *-Ar* (*beş-er*, *bir-er*) ekinin, geçmişte ve günümüzde sürekli kullanılmış olması onun işlekliliği için yeterli görülmüştür.

Yapılan değerlendirmelerde birçok ekin *işlek olmayan* ekler (*-An*, *-kek*, *-ç*, *-k* gibi) sınıfında yer aldığı görülür. Bunlar da yukarıda sayılan ekler gibi aynı oranda işlekliliğe sahip değildir.

Bu ve diğer türetim eklerine yakından bakıldığında bunların aynı derecede işlekliliğe sahip olmadığı söylenebilir. Araştırmacıların, ekler hakkındaki işleklilik değerlendirmelerini ana dil sezgilerinden hareketle yaptıkları, bundan başka bir ölçme aracına ihtiyaç duymadıkları görülür. Bu yüzden çalışmalarda ekler arasındaki farklı seviyelerdeki işleklilik skalasını da görmek mümkün değildir.

Ergin (1985: 150-152) Türkçede türetim işlemini anlatılırken 'işlek ek' terimi üzerinde özellikle vurgu yapar. Ergin gramerde işlek ek kavramını açıklar ve yeni kelime yapımında eklerin seçimleriyle ilgili değerlendirmeler yapar. Ergin'e göre kelime yapımında aranacak en önemli husus ekin 'dil tarafından benimsenen ekler' yani dilde örnekleri olan, gövde yapımında işlek halde bulunan ekler olmasıdır. Yazar, kelime türetiminde ikinci olarak eklerin işleklilik derecesine bakmanın gerekli olduğuna vurgu yapar. Yazara göre aynı cinsten yapım ekleri arasında hangisinin en çok örneği varsa o ek işlektir. Bu arada bu işlek eklerin anlamlarının göz önünde bulundurulmaları gerektiğini belirtir. Onun bu değerlendirmeleri Türkçenin kelime türetiminde işleklilik kavramını ölçmeye yönelik değil, genellikle dil devrimine gönderme niteliğindedir.

Ergin'in dile getirdiği 'aynı cinsten yapım ekleri arasında hangisinin en çok örneği varsa' görüşünü diğer birçok araştırmacı da paylaşır. Bu yaklaşım zaman zaman dilbiliminde de kabul görmüş ve uygulanmıştır (ayrıntı için bk. Türetkenliği ölçme yolları).

Bütün bu anlatımlar Türkçedeki türetkenlik işlemini anlama noktasında yeterli ipuçları vermez. Sadece dille ilgili eklerin işleklikleri hakkında bazı genellemeler sağlar. Hâlbuki dilbilimindeki son araştırmalar dildeki türetkenlik konusunda yeni bakış açıları sunar. İnsan zihnindeki dilin kurallarına uygun türetken olan veya olmayan birçok işlemi bazı yöntemlerle ölçmek mümkündür. Bu ölçme yöntemleri Türkçedeki eklerin geçirdiği tarihsel gelişim süreçlerini daha gerçekçi açıklayabilir ve eklerin türetkenliği konusunda net veriler sunabilir. Benzer türetkenlik çalışmaları diğer Türk dilleriyle karşılaştırıldığında Türk dilleri arasındaki türetkenlik skalaları da tartışılabilir.

3. Türetkenlik

Türetkenlik (*productivity*) biçimbilgisinde sıkça tartışılan konulardan biridir. Türetkenlik çekim morfolojisinden ziyade üretim morfolojisi için kullanılan bir terimdir. Çekim işlemi düzenli ve tahmin edilebilir olması yönüyle üretimden ayrılır (bk. ayrıntı için bk. Erdem (2011)). Bazı araştırmacılar türetkenliği olasılıkla ilişkilendirir ve olasılıkla ilişkili olan bir durumun da yapısal olamayacağını ifade eder ve bu yüzden türetkenliğin gramerin bir parçası olmadığını savunurlar. Fakat biçimbilgisel türetkenlik kavramsal açıdan yapısal olmasa da yapısal etkilere sahiptir (Aronoff & Fudeman 2011: 229).

Ana dil konuşuru tarafından yeni biçimler oluşturmak için kullanılan leksim üretim işlemine türetkenlik adı verilir. Bir kelime yapım işlemi ana dil konuşuru tarafından kullanılmıyorsa artık türetken değildir (Lieber 2009: 61). Biçimbilimsel türetkenlik işlemi ne kadar işlek olursa üreteceği anlamlar da o kadar düzenli, tahmin edilebilir üretimlerdir. Bazı yapım ekleri yeni kelimeler türetirken bazı ekler daha az üretim işleminde görev alır veya hiç üretim yapmaz. Örneğin Türkçede *-pak* eki sadece *kay-* fiiline gelerek *kaypak* türetimi gerçekleşir. Diğer taraftan bazı ekler ise oldukça işlek olabilmektedir. *-lX* eki *çiçekli*, *çantalı*, *ağaçlı*, *arabalı*, *bilgisayarlı*, *karlı*, *yağmurlu*, *neşeli*, *sarılı*, *duygulu* vb. birçok kelimeye rahatlıkla gelerek türetime katılabilmektedir. Bu tür üretimler, ekin üretim gücünün ne kadar olduğunu gösterir. Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi ekler aynı seviyede türetkenliğe sahip değildir. Ekler arasındaki türetkenlik derecelenebilir bir türetkenliktir (Plag 2003: 44).

Eklerin türetkenliği ile ilgili *gerçek kelime* (*actual words*) *olası/potansiyel* kelime (*possible* veya *potential*) gibi terimlerin de burada açıklanmasında yarar vardır. Gerçek kelimeler; kullanımda olan kelimeleri, yani ana dil konuşurunun kullandığı, bir dilin sözlüğünde yer alan kelimeleri karşılar. Gerçek kelimeler, bir metinde karşılaşılan kelimeler olabileceği gibi birisinin konuşmasında görülebilen kelimeler olabilir. Potansiyel kelime ise anlamsal, biçimbilimsel veya sesbilgisel yapısı dilin kurallarına uygun olan ve anlamı tahmin edilebilen kelime diye tanımlanabilir. Potansiyel kelimelerin anlamlarının tahmin edilebilir olması (*predictability*) onların diğer bir özelliğidir. Gerçek kelimelerle potansiyel kelimeler arasındaki temel fark gerçek kelimelerin özel anlamlar taşıyabileceği fakat

potansiyel kelimelerin asla özel anlamlar taşıyamayacak olmalarıdır (Plag 2003: 47). Kişilerin bilgi düzeyi, ilgileri onların kelime seviyelerini doğrudan etkileyen unsurlardır.

Gerçek ve potansiyel kelime arasındaki fark şu örnekle daha iyi açıklanabilir. Modern Türkçede *-CXI* ekiyle türetilen *bencil*, *evcil* örnekleri dil konuşurunun zihinsel sözlüğünde olan türetimlerdir ve bunları gerçek kelimeler olarak değerlendirebiliriz. Fakat aynı ekle yapılan *sencil* türetimi ise yukarıdaki türetimlerden bir yönüyle farklılaşır. Bu türetimi dilin kelime yapım kurallarına uygun olduğu için ve anlamı aynı ekle türetilmiş gerçek kelimelerden hareketle tahmin edilebildiği için potansiyel kelimeler sınıfına dahil etmeliyiz. Böyle bir değerlendirme sonucunu Türkçe Ulusal Derleminden (TUD) yapılan sorgulama da destekler. Derlemde *bencil* 478, *evcil* 315 defa geçerken *sencil* kelimesi aynı derlemde sadece 3 defa kullanılır.

Türetimi etkileyen faktörler

Yukarıda da değinildiği gibi bazı eklerin türetkenliği diğer eklerle göre daha belirgin hale gelir. Fakat eklerin kelimelere gelmesi her durumda gerçekleşmez. Biçimbirimlerin kelimelere eklenmesini etkileyen bazı faktörler vardır (Lieber 2009: 61).

Bunlardan birincisi *saydamlıktır (transparency)*. Saydam olan kelimelerde kök ve ek kolayca görülebilir. Anlam ve işlev arasında genellikle birebir uygunluk vardır. *Yazıcı*, *tarayıcı*, *kesici* gibi türetimlerde ek ve kökler oldukça belirgindir ve bunlar arasındaki sınır kolayca ayırt edilebilir. Saydamlık, Türkçe kelime türetiminin temel niteliklerinden biri olsa da kelimeler, her zaman saydam olmayabilirler. Zaman zaman çeşitli nedenlerden dolayı kök ve gövde arasındaki saydamlık ortadan kaybolabilir. Türkçedeki *aldan-* gövdesindeki *alda-* biçiminin; *tüken-*, *tüket-* gövdesindeki *tüke-* fiilinin görülememesi kök ve gövde arasındaki saydamlığın ortadan kalktığını gösteren ilginç bazı örneklerdir. Aynı oranda olmasa da çekim morfolojisinde de saydamlığın ortadan kalktığını gösteren *getir-*, *sana* (*sen-yönelme* durum eki) gibi örnekler vardır. Saydam olmayan kelimelerin genellikle *sözcükselleştikleri (lexicalization)* söylenebilir.

Türetkenliği etkileyen unsurlardan biri de *kullanışlılıktır (usefulness)*. Bir ek belli bir türde kelime türetimi için uygunluk taşıyorsa o ek kullanışlı bir ektir. Örneğin eskiden çok sınırlı bir türetkenliğe sahip olan *-sAl* ekinin (*kumsal*) dil devrimiyle birlikte kullanım alanı genişlemeye başlar. İlgili ek, ilk zamanlarda Arapça sözcüklerdeki nisbet *-i*'si yerine kullanılır: *mantıksal*, *tarihsel*, *dinsel*, *ruhsal* vb. Ek, zamanla Türkçe birçok isim tabanına (*bireysel*, *fiziksel*, *dönemsel*, *işlevsel*, *içsel* vb.) gelerek sıfat ve isimler türetmektedir. Bazı durumlarda başka eklerle sağlanabilecek kimi türetimler bu ekle yapılmaktadır: *işlevsel* ~ *işlevli*. *-sAl* eki sınırlı da olsa fiillere de gelebilmektedir: *görsel*, *işitsel*. Bu açılarından bakıldığında bu ekin bugün kullanışlı bir eke dönüştüğü söylenebilir.

Tabanın kullanım sıklığı (frequency of base) da bir ekin türetkenliğini etkileyen unsurlar arasındadır. Bu özellik bir ekin kaç farklı tabana geldiğiyle ilgilidir. Eğer bir ek farklı kelime tabanlarına geliyorsa bu ek diğer bir eke göre daha türetkendir. Bu anlamda Türkçe *-lXk* ekinin isim (*ormanlık*), sıfat (*beyazlık*), zarf (*şimdilik*), edat (*kadarlık* ‘bu kadarlık bir katkı’) hatta zamir (*benlik*) gibi sözcük türlerine gelebilmesi onun kaç farklı tabana gelebildiğini göstermektedir. Eğer bir ek daha az tabana geliyorsa o ek diğer bir eke göre daha az türetkendir. Örneğin, *-mur* eki sadece *yağ-* fiiline gelebildiği için çok sınırlı bir türetkenliğe sahiptir.

Türetkenliğin sınırlılıkları

Eklerin kelimelere eklenip eklenememesi konusunda çeşitli sınırlılıklar vardır. Türkçede çok farklı türetim eki olmasına rağmen bunların birçoğu sınırlı sayıda kelimeye gelmektedir. Bazı çalışmalarda Türkçenin türetim gücünün sınırlılıkları göz ardı edilerek değerlendirmeler yapılmaktadır. Örneğin, Türkçede edilgenlik ekinin fiillere eklenmesi konusunda bütün fiillerin edilgenlik eki *-l-* veya *-n-*’yi alabileceği farz edilir. Fakat bazı geçişsiz fiiller; anlamsal sınırlılıktan dolayı edilgenlik ekini, (**yağıl-*, **pişil-*, **akıl-* vb. örneklerde görüldüğü gibi) alamazlar. Aynı şekilde Türkçenin en işlek türetim eklerinden biri olan ve neredeyse bütün isimlere gelebilen *-sXz* eki bile anlamsal sınırlılıktan dolayı **sinirsiz* (*sinirli* karşılığı), **geri zekasız* (*geri zekalı* karşılığı) bazı kelimelere gelememektedir. Dolayısıyla Türkçenin türetim sisteminde de eklerin sınırlılıkları vardır ve bunlar türetkenlikle çok yakından ilgilidir. Bir türetimde çok sınırlılık varsa o ekin daha az bir türetime sahip olduğu söylenebilir. Yani sınırlılıklar düşünülmeden türetimin ele alınması istatistiksel anlamda yanlış sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

Türetkenliği derinden etkileyen bazı önemli sınırlılıklar Modern Türkçe örnekleriyle aşağıdaki gibi verilebilir.

a) *Kategori sınırlılıkları*: Eklerin belli türden kelimelere gelmesi onların kategori sınırlılıklarını, bir anlamda sentaktik sınırlılıklarını, gösterir. Bu ayırım veya sınırlılık Türkçe için oldukça belirgindir. Türkçede türetimler fiil ya da isim kökleriyle gerçekleşir. Fiiller, fiilden fiil türeten eklerle fiil olmaya devam ederler (*yaz-dır-*, *oku-t-*) veya fiilden isim yapma ekleriyle isim olurlar (*yak-ıt-*, *yaz-ı-*). İsimler de, isimden isim yapma ekleriyle isim (*çiçek-lik*, *Türk-çe*) veya isimden fiil yapma ekleriyle fiil olurlar (*hasta-lan-*, *baş-la-*). Türkçede bir ekin yukarıda verilen sınırlar dışında başka türetimler yapması düşünülemez. Örneğin fiilden fiil yapan *-DXr* eki, **çiçek-tir-* örneğinde olduğu gibi, isimlere gelemeyen veya isim türeten *-lXk* eki, **gör-lük* örneğinde olduğu gibi, fiillere eklenemez.

b) *Fonolojik sınırlılıklar*: Kelimenin fonolojik yapısı ve kelimeye eklenen eklerin bundan etkilenmesi fonolojik sınırlılıkları oluşturur. Bazı ekler kelimenin son sesinin niteliğine göre veya hece yapısına bağlı olarak kelimeye eklenir. Ses taklidi kelimelerden fiil türeten *-dA* eki kendisine *l*, *r*, *y* gibi ötümlü ünsüzle biten kelimeler ister: *tukırda-*, *fısulda-*, *gürülde-* vb. Yine Türkçede bazı ekler tek heceli kelimeleri tercih ederler. Örneğin *-GX* eki genellikle *atki*, *keski*, *bilgi*, *sergi*

örneklerinde olduğu gibi tek heceli fiil köklerine gelir. Bu ek, ünlü ile biten fiil köklerine ve gövdelerine gelemez: **yegi*, **anlağı*, **yaşağı*. Yine sıfatlara gelerek onları fiile dönüştüren *-l-* eki de mutlaka kendinden önceki kelimenin ünlü ile bitmesini ister: *incel-*, *kısal-* vb. Bu veya buna benzer fonolojik sınırlılıklar Türkçenin diğer eklerinde de aranabilir.

c) *Anlamsal sınırlılıklar*: Tabanın anlamı da bazı durumlarda ekin seçiminde etkilidir. *-ncX* eki genellikle sayı adı olan tabanlar istemektedir: *birinci*, *üçüncü*, *onuncu*, *yedinci* gibi. Bu ek diğer adlara gelemez ve **çiçek-inci* gibi bir türetim bu yüzden yanlıştır. Türkçenin çok işlek eklerinden *-lX* ve *-sXz* ekleri neredeyse bütün isimlere getirilebilir ve bundan dolayı çekim eklerine yaklaşır. Fakat bu eklerin olumsuz anlam içeren bazı kelimelere getirilmedikleri görülür: *dertli / dertsiz*; **üzgünlü / *üzgünsüz* gibi. Sadece ünsüzle biten kelimelere gelen *-Ar* eki aynı zamanda anlamsal bir sınırlılık oluşturur ve genellikle renk adlarına gelerek türetimler yapar: *morar-*, *ağar-*, **beyazar-* (*beyazlaş-*) gibi. *-z* eki de sadece sınırlı sayıda sayı adına getirilebilir: *ikiz*, *üçüz*, *dördüz* vb. *-şXn* eki de renk adlarına gelerek anlamsal bir sınırlılık oluşturur: *sarışın*, *karaşın* gibi. *-mtırak*, *-msX* gibi ekler de benzer sınırlılıkları oluştururlar.

d) *Sentaktik sınırlılıklar*: Bazı eklerin seçiminde sentaktik özellikler önemli rol oynar. Edilgenlik eki, bilindiği gibi nesneyi edimbilimsel nedenlerden dolayı ortadan kaldırır ve aşağıdaki örnekte olduğu gibi geçişli fiilin nesnesinin özne pozisyonuna taşınmasına neden olur. *Çocuk çiçekleri suladı. → Çiçekler sulandı.* Aynı ek bazı geçişsiz fiillere de gelerek sadece fiilin öznesini ortadan kaldırır: *Çocuklar gün boyunca bahçede koştu. → Gün boyunca bahçede koşuldu.* Birçok fiil edilgenlik ekini alabilirken bazı fiiller anlamsal nedenlerden dolayı edilgen yapılamazlar: **akıl-*, **doğul-* gibi. Fiilden fiil yapma eki *-r* genellikle *ç*, *ş*, *t* ünsüzleriyle sonlanan fiiller ister ve bu ek, *göç-* > *göçür-*, *uç-* > *uçur-*, *piş-* > *pişir-* örneklerinde olduğu gibi genellikle geçişsiz fiillere ihtiyaç duyar. *-lA* ve *-n* eklerinin birleşmesinden meydana gelen *-lAn / -lAş* eki de geçişsiz fiiller yapar: *evlen-* (**evlen-*), *paralan-* (**para-la-n-*), *sinirlen-* (**sinir-le-n-*), *kayalaş-* (**kaya-la-ş-*), *kamulaş-* (**kamu-la-ş-*) vb. Az sayıda kelimeye gelebilen *-k* eki de isimlerden geçişsiz fiiller türetir: *acık-*, *geçik-* gibi.

Yukarıda örnekleri verilen sınırlılıkların yanında türetimi etkileyen edimbilimsel, etimolojik ve estetik nedenlere bağlı sınırlılıklar da vardır (ayrıntı için bk. Bauer (2001: 135), Lieber (2009: 64) ve Katamba (1993: 73).

Biçimbilimsel türetkenliği ölçme yolları

Bir dilde türetim yapan eklerden hangisi veya hangilerinin diğerlerine göre daha işlek, türetken olduğunu saptamak sanıldığı kadar kolay değildir. Bu konuda ilk akla gelen çözüm yolu bir sözlükten hareketle belli bir ekle *türetilmiş kelimeleri* (*type frequency*) saymaktır. Böyle bir yöntem niceliksel özellik taşır. Bu yöntem çok kullanılmakla birlikte çok da reddedilmiş ve eleştiriler almıştır. Bu yönetime göre bir sözlükte bir ekle birçok kelime türetilmişse bu ekin türetken olduğu söylenebilir. Bu

tür genellemeler Türkçe için de yapılmıştır. Uzun vd. (1992) Türk Dil Kurumu tarafından basılan Türkçe Sözlük'ü (7. basım) tarayarak Türkçenin türetim eklerini çeşitli açılardan sınıflandırmışlardır. Uzun (2006), daha sonra bu çalışmasından hareketle türetim eklerinin türetkenliğini çeşitli çalışmalarla karşılaştırarak ölçmeye çalışmıştır.

Bir sözlükten hareketle türetkenliği ölçmeye çalışmak, dilde yeni oluşabilecek biçimlerin sayısını vermediği için türetkenlik potansiyelini anlamada çok işe yaramayacaktır. Bir türetim işleminin işlek olması onun fonolojik ve semantik olarak şeffaf olması anlamına gelir. Bu yöntemle türetilmiş kelime semantik olarak da şeffaf ise bu kelimelerin hepsinin sözlükte bulunması beklenemez. Diğer taraftan daha az türetken olan bir yapım biçiminin daha az saydam olması (daha çok sözcükselleştiği için) onun sözlükte bulunma ihtimalini yükseltir. Yani az türetken olan bir işlem sözlükte daha fazla madde başına sahip olabilir. Böyle bir ölçme yöntemi bugün dil konuşurunun türetimde işlek olarak kullanmadığı bir eki türetken olarak gösterebilir (Plag 2003: 52). Bir ek, tarihsel ve eşzamanlı olarak farklı türetim görevleri üstlenmiş olabilir. Bir ekin kaç farklı kelimeye geldiğini saymak bu anlamda da doğru sonuçlar vermez. Fakat artzamanlı bir türetim için iyi sonuçlar verebilir (Du & Zhang 2010: 61).

Bu yüzden biçimbilimle uğraşanlar, sözlükçüler, biçimbilimsel türetkenliği ölçmek için aynı ekle türetilmiş kelime tiplerini saymak yerine başka ölçme yolları aramaya başlamışlardır. Bunlardan biri Aronoff (1976) tarafından önerilmiştir ve bu *Aronoff modeli* olarak bilinir. Aronoff bir ekin türetkenliğini sözlükte o ekle türetilmiş kelimelerin sayısıyla açıklamanın doğru olmadığını savunur ve işlekliliğin belirli taban tipleriyle yakından ilişkili olduğuna inanır (Bauer 2005). Bu ölçme, kelime yapım kuralıyla oluşturulmuş gerçek kelimelerle potansiyel kelimelerin oranını dikkate alır (Aronoff 1976: 36). Aronoff tarafından önerilen bu ölçme biçimi şu şekilde formüle edilir:

$$I = V / S$$

Bu formülde, *I* türetkenliği, *V* gerçek kelimeleri ve *S* de potansiyel (olası) kelimeleri temsil eder. Önerilen bu ölçüm sistemi türetken ve türetken olmayan süreçler için yanlış varsayımlar üretir. Olası kelimelerin ne zaman gerçek kelimelere dönüştüğünü kestirmek oldukça güçtür. Yine bu ölçüm sisteminde potansiyel kelimelerin ne kadar olduğunu tespit etmek de mümkün değildir. Çünkü olmayan kelimeler kural olarak zaten sayılamaz. Dolayısıyla sayılamayan bir şey de ölçülemeyecektir (Lieber 2009: 67; Plag 2006: 541). Gerçek kelimelerin sayısı da herhangi bir yolla ölçülemez. Bir kelimenin sözlükte yer alması sadece onun gerçek kelime olduğunun göstergesidir. Çok işlek bir biçimbilimsel türetimin bütün biçimleri de sözlükte yer almaz. Bu açıdan sözlük temelli bir listeleme eşzamanlı türetkenliği göz ardı eder. Bunların sadece sabit sayısı ancak bazı büyük derlemlerden elde edilebilir (Bauer 2001: 146; Bauer 2005: 319). Baayen ve Lieber

(1991) Aronoff'un geliştirdiği ölçme modelininin sadece türetken olmayan kelime yapımlarını ölçebildiğini iddia eder.

Aronoff'un modeli kelime tiplerinin sayılmasının güçlüğünden dolayı türetkenliği ölçmede yetersiz kalır. Ayrıca sözlükler ticari oldukları ve pratik amaçlı hazırlandıkları için biçimbilimsel türetkenliği ölçmek için güvenilir değildir. Bu yüzden araştırmacılar türetkenliği ölçmek için farklı ölçme teknikleri geliştirmişlerdir. Sözlüklerdeki farklı kelimeleri saymanın yanında araştırmacılar belli bir zaman diliminde, bir ekin sadece bir kerelik türetimlerine (*hapax legomena* veya kısaca *hapaxes*) yoğunlaşır. Yani bir ekin bir kerelik türetimleri ile o ekle yapılmış türetimler arasındaki ilişkiyi araştırmaya çalışır.

Burada neden bir kerelik türetimler bu kadar önemlidir sorusunu cevaplamak gerekir. Büyük bir derlemde bir ekle sadece bir kere türetilmiş sözcükler çöksa bu türetkenlik için dolaylı bir ölçme yöntemi olabilir. Bir morfolojik işlem dil konuşuru tarafından kabul görüyorsa birçok yeni türetim de kaçınılmaz olacaktır ve doğal olarak bunlardan bir kısmı da bir kerelik türetimlerden oluşacaktır. Diğer taraftan bir morfolojik işlem dil konuşuru için tercih edilmemişse o morfolojik işlemle ilgili türetilmiş kelimeler bilindik ve zaman zaman oluşan türetimler olacaktır. Araştırmacılar, işte bu yüzden daha fazla bir kerelik türetimleri yakalamak için sözlük yerine daha büyük metin bankalarından, derlemlerden yararlanmışlardır (Baayen 1993; Bauer 2003: 87).

Küçük bir derlemde bir kerelik türetimler dilde bilinen kelimeler olacağından bir kerelik türetimleri yakalama fırsatını veremeyecektir. Baayen, büyük bir derlemde (20 milyon kelime) morfolojik işlemlerde bir kerelik oluşumların bir ekin işlekliliğini ölçmede temel teşkil ettiğine inanır. Bir kerelik oluşumların yüksek olması, ilgili kelime çok düşük bir sıklık derecesine sahip olsa da kişinin zihinsel sözlüğünde işlek kelime yapım kurallarının etkisiyle anlaşılır durumdadır. Böyle bir durumda işlek bir türetim yüksek sayılarda düşük sıklık derecelerine sahip örnekler oluşturması beklenir. İşlek olmayan türetimler de sıklık derecesi düşük olan oluşumlar meydana getirir (Plag 2006: 542). Bir kerelik oluşumları da dikkate alan türetkenlik hesaplama işlemi Baayen tarafından şöyle formüle edilir:

$$P = n_1 / N$$

P bir derlemde belli bir morfolojik işlemin türetkenliğini gösterir. n_1 , derlemde geçen bir kerelik oluşumları (*hapaxes*) ifade eder. N ise derlemdeki ilgili ekle oluşturulan toplam türetimleri (*token*) gösterir (Aronoff & Fudeman 2011: 243). Baayen'in bu yöntemi 'dar anlamlı işleklilik ölçüm metodu' (*productivity in narrow sense*) olarak isimlendirilir. Baayen'in bu yöntemi Aronoff'un yöntemiyle benzerlik gösterir. Baayen'in işleminde olası kelimeler yerine bir kerelik türetimler; gerçek kelimeler yerine kelime tipleri sayılır.

Baayen, dar anlamlı işleklilik ölçümüne yeni ilaveler yaparak 'geniş ölçekli türetkenlik' (*global productivity, P**) biçimine dönüştürür ve iki boyutlu bir türetkenlik modeli geliştirir. Bu modeli matematikte kullanılan x, y eksenleri olan

gösterimlere benzetebiliriz. Bu modelde, dikey ekseninde V (*type frequency*) yer alırken yatay ekseninde P (dar anlamlı işleklik ölçümü) yer alır. Herbir türetim işlemi çizelgede bir noktayla gösterilir. Buradaki temel ilişkiyi şöyle özetleyebiliriz: Eğer bir türetim çizelgenin sol dip köşesine yakınsa bu işlem az türetkenliğe sahiptir. Eğer çizelgenin sağ üst tarafında yer alıyorsa, bu morfolojik işlem yüksek bir türetkenliğe sahiptir (örnekler ve tartışma için bk. Bauer (2001: 154), Fernández-Domínguez vd. (2007: 40)).

Baayen bazı eleştirileri dikkate alarak daha güçlü bir ölçme modelini (*the hapax-conditioned degree of productivity*) geliştirir. Bu son ölçme tekniğine derlemdeki diğer bütün bir kerelik oluşumlar da eklenir. İlgili formül şu şekildedir:

$$P^* = n_{1, E} / h_t$$

E morfolojik kategoriyi; t token sayısını ve h de bir kerelik oluşumların sayısını gösterir. Bu ölçüm yöntemi bir derlemdeki belli bir kategorideki bir kerelik türetimleri derlemdeki toplam bir kerelik oluşumlara böler. Buradaki hesaplama yöntemi yukarıdaki yöntemlerde kullanılan ölçüm yöntemlerinde bahsedilenlerden farklı bir işlemi ölçer. Baayen'e göre P (dar anlamlı türetkenlik) türetken ve türetken olmayan morfolojik işlemleri ölçer. P^* ise türetken işlemleri sıralamada daha başarılıdır (Bauer 2001: 155). (Konuyla ilgili ayrıntı için bk. Bauer (2001: 153-156), Plag (2003: 51-59), Baayen (1993: 182-194)).

4. Sonuç

Kelimelerin iç yapılarını araştıran biçimbilgisi, dilde var olan kelimeler yanında dilde türetilebilecek olası kelimelerle de yakından ilgilidir. Mevcut ve olası kelimelerin kelime yapım işlemi içindeki yeri türetkenlikle doğrudan ilişkilidir. Bir türetim işlemi ne kadar genelse bu türetim işleminin o kadar türetken olduğu söylenebilir.

Türetkenliği etkileyen birçok anlamsal ve yapısal (*fonolojik, morfolojik, sentaktik*) sınırlılık vardır. Bu yazıda kısa örneklerle açıklanan bu sınırlılıkların hem geçmiş dönemlerle hem de diğer Türk dilleriyle karşılaştırılarak araştırılması Türkçe türetkenliği anlamaya önemli katkılar sağlayacaktır.

Geleneksel çalışmalarda bir ekin türetkenliği, bir sözlükte ilgili ekle kurulmuş kelimelerin sayılmasıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Fakat böyle bir çalışmanın sadece sözlüğe girebilmiş kelimeleri içermesinden dolayı oldukça sınırlı olduğu söylenebilir. Bu işlemde bazı türemiş sözcüklerin, ekin yüksek seviyede türetken olmasından dolayı, sözlüğe alınmama ihtimali vardır. Bu yönüyle ilgili ekle kurulmuş kelimelerin sayılması ekin türetkenliğini vermekten uzaktır. Aronoff, Baayen gibi araştırmacılar birbirlerinden farklılaşan türetkenlik ölçme yöntemleri önermişlerdir ve önerilerini büyük derlemlerden gelen verilerle örneklendirmeye ve ispatlamaya çalışmışlardır. Baayen'in geliştirdiği modelde bir kerelik oluşumlar (*hapaxes*) türetkenliği ölçmede önemlidir. Bir kerelik türetimlerin fazlalığı bir ekin diğer bir eke göre daha fazla türetken olduğunu gösterir.

Baayen tarafından önerilen türetkenliği ölçme çalışmaları Türkçe verilere maalesef uygulanamamıştır. Uygulanamama nedenleri arasında son zamanlarda sayıları artan Türkçe derlemlerin morfolojik, sentaktik ve anlamsal olarak etiketlenmemiş olması sayılabilir. Bir derlemin sadece metin olarak araştırmacılara sunulması birçok araştırma gücünü beraberinde getirmektedir.

Geleneksel çalışmalarda Türkçe eklerin genel hatlarla değerlendirildiği düşünüldüğünde Türkçede ekler arasında türetkenliğin derecelerini önerilen metotlarla çeşitli açılardan etiketlenmiş büyük derlemlerden hareketle araştırmak ve tartışmak Türkçe biçimbilgisi çalışmalarına yeni bakış açıları kazandıracak, biçimbilim çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar

- ARONOFF, Mark (1976), *Word Formation in Generative Grammar*, Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press.
- ARONOFF, Mark & FUDEMAN, Kirsten Anne (2011), *What is morphology?*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- BAAYEN, Harald (1993), "On frequency, transparency and productivity", Booij, G. & Marle, J. v. (Eds.), *Yearbook of Morphology 1992*, Dordrecht: Kluwer. 181-208.
- BAAYEN, Harald & LIEBER, Rochelle (1991), "Productivity and English Derivation: A Corpus-Based Study", *Linguistics*, 29(5): 801-843.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BAUER, Laurie (2001), *Morphological productivity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BAUER, Laurie (2003), *Introducing Linguistic Morphology*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BAUER, Laurie (2005), "Productivity: Theories", Stekauer, P. R. L. (Ed.), *Handbook of Word-Formation*, Dordrecht: Springer. 315-334.
- DU, Lifang & ZHANG, Xuezhong (2010), "A Survey of the Measurements of Morphological Productivity", *English Language Teaching*, 3(1): 60-63.
- EDİSKUN, Haydar (1996), *Türk Dilbilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERDEM, Mevlüt (2011), "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları", *bilig*, (58): 71-90.
- ERĞİN, Muharrem (1985), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- FERNÁNDEZ-DOMÍNGUEZ, Jesús; DÍAZ-NEGRILLO, Ana & ŠTEKAUER, Pavol (2007), "How is Low Morphological Productivity Measured?", *Atlantis*, 29(1): 29-54.
- KATAMBA, Francis (1993), *Morphology*, Basingstoke: Macmillan.
- LIEBER, Rochelle (2009), *Introducing Morphology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PLAG, Ingo (2003), *Word-formation in English*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PLAG, Ingo (2006), Productivity, Bas Aarts, A. M. (Ed.), *The Handbook of English Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing. 537-556.
- TUD *Türkçe Ulusal Derlem*, <http://www.tnc.org.tr/index.php/tr/anasayfa>, ET: 15 Nisan 2016.

Mevlüt ERDEM

- UZUN, N. Engin (2006), "Türetim Eklerinin Türetkenliğini Ölçme Önerileri Üzerine". **20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri**: Maltepe Üniversitesi Yayınları. 147-159.
- UZUN, N. Engin, Uzun, L. S., Aksan, M. & Aksan, Y. (1992), **Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri Bir Döküm Denemesi**, Ankara: Şirin Kırtasiye.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991), **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: Türk Dil Kurumu.